

Mirosława Wronkowska-Dimitrowa
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Z historii polskich leksemów dla znaczenia 'bawić (się), zabawić (się), zabawa' (w kontekście słowiańskim)

W kontekście problemu badawczego, jaki w językowo-kulturowym obrazie miasta i wsi stanowi *rozrywka*, czyli to, co służy odprężeniu, wypoczynkowi, co uprzyjemnia czas, bawi, rozwesela, co jest przyjemnością połączoną z wypoczynkiem, słownik współczesnej polszczyzny objaśnia też *rozrywkę* słowem 'zabawa' (SJP III, 108–109), w innym miejscu podając, że ZABAWA to wszelkie czynności bawiące, cieszące kogoś, pozwalające przyjemnie spędzić czas (SJP III, 824). Także *zabawą* nazywa się zebranie/spotkanie towarzyskie w celach rozrywkowych, na którym się odbywają tańce, gry, turnieje itp.; bal (z. taneczna, karnawałowa, sylwestrowa, noworoczna, kostiumowa). W tym drugim znaczeniu właśnie – tj. 'spotkanie towarzyskie, na którym się odbywają tańce' – w początkach drugiej połowy XX wieku *zabawą* określano spotkanie taneczne z udziałem grupy muzykantów (zwanym orkiestrą), zbierające mieszkańców kilku sąsiadujących wiosek, organizowane też w parkach miejskich, w świetlicach przyzakładowych – chodziło się wówczas na *zabawę*. Taneczny charakter takiego spotkania odzwierciedlił się w synonimicznej jego nazwie – *potaćówka*. W gwarze miejskiej to wydarzenie towarzyskie zyskało nazwę *ubaw* (SJP III, 527). *Zabawą* oraz *ubawem* określany był także stan rozbawienia, rozweselenia albo śmieszne i wesołe sytuacje, co odzwierciedliło się w potocznych wyrażeniach *zabawa na całego* oraz *ubaw po pachy* 'doskonała zabawa' (Słfraz I, 633).

Zanim doszło do pojmowania *zabawy* jako 'rodzaju rozrywki', inne znaczenia właściwe były temu słowu w historii polszczyzny, co wyływało bądź to z kontynuacji znaczenia rekonstruowanego dla okresu prasłowiańskiego, bądź to z przesunięć semantycznych, zaszłych w naszym języku na przestrzeni wieków.

Prasłowiańska **zabava* ‘zajęcie, zajmowanie się czymś’ jako derywat od czasownika **zabaviti* ‘zająć czymś, zabawić’, kontynuując na gruncie staropolskim postać głoskową – ZABAWA, występowała w znaczeniu ‘zawada, przeszkoda, zastawa’, ‘jaz’, tj. przeszkoda na rzece, co wynikało ze znaczenia motywującego ją czasownika ZABAWIĆ ‘zająć, zatrzymać, zabrać, nie pozwolić odejść’, rejestrowanego też w postaci niedokonanej ZABAWIĄĆ ‘zajmować, zabierać’ (Słstp XI, 41; SłtBor, 724). Obok dawniejszego znaczenia ‘zawada, przeszkoda, mitręga, zwłoka’ w XVI wieku ze słowem *zabawa* łączyło się ‘zajęcie, zajmowanie się, zatrudnienie; robota, czynność, obowiązek’ (Wsłt, 77; Kopaliński 2007, III, 468), natomiast z czasownikami *zabawić*, *zabawiać* (gdzieś), tak jak z *bawić* (gdzieś), w wiekach XVI–XVIII – znaczenie ‘przebywać gdzieś krótko lub długo; zatrzymać się gdzieś na krótko lub długo’, co stworzyło podstawę do wykształcenia się znaczenia ‘zwlekać, ociągać się’. Również derywat *zabawa* – tak jak jego słowotwórcza podstawa *zabawić* – zaczął oznaczać ‘długie przebywanie gdzieś’, a dalej – ‘opóźnienie, zwłokę’. Z tego ‘długiego przebywania gdzieś’ wykształciło się znaczenie ‘zajęcie kogoś/się czymś, zatrudnienie kogoś przy czymś’; ‘zajęcie się czymś, zainteresowanie kogoś/się czymś’. Stąd też dla kogoś ‘zajętego, zatrudnionego, zaabsorbowanego’ pojawiło się określenie ZABAWNY, które funkcjonowało jeszcze w polszczyźnie XVIII wieku, np. „Włóścianie żniwem zabawni” (Słfraz II, 717–718), choć w tym czasie już, a nawet wcześniej, bo od wieku XVII, z *zabawą* oraz *zabawić/zabawiać* zaczęło łączyć się znaczenie ‘czynności bawiące, cieszące kogoś, pozwalające przyjemnie spędzić czas; rozrywka; to, co bawi’. Znaczenie dzisiejszego *zabawny*, tj. ‘śmieszny, pocieszny, rozweselający’, jest konsekwencją takich przesunięć semantycznych.

Dzisiejszemu ZABAWIĄĆ (SJP III, 824), występującemu częściej w postaci niedokonanej, przypisane jest znaczenie ‘zajmować kogoś, dostarczając mu rozrywki; uprzyjemniać komuś czas’, np. „zajmować gościa rozmową”, co jest rezultatem zawężania się znaczenia ‘zajmować, trudnić się czymś w ogóle’ do ‘zajmować, trudnić się czymś miłym, przyjemnym’. Drugim właściwym mu znaczeniem – lecz opatrzonym kwalifikatorem *książkowe* – jest ‘spędzić gdzieś, u kogoś jakiś czas’, np. „zabawić u krewnych przez tydzień”, przechowujące znaczenie wytworzone w polszczyźnie okresu średniopolskiego. Podobnemu do rozwoju pierwszego (wskazanego wyżej) znaczenia czasownika *zabawiać* uległy też czasowniki o postaci zwrotnej – ZABAWIĆ SIĘ / ZABAWIĄĆ SIĘ, którym przynależne jest znaczenie ‘spędzić czas na rozrywce, uprzyjemnić sobie czymś czas’ oraz ‘zająć się, zatrudnić się czymś, zwłaszcza dla rozrywki, nie traktując tej czynności poważnie’ (SJP III, 824).

Przyjmując informacje podawane w hasłach słownikowych i analizując użycie wyrazów *zabawa*, *zabawić*, *zabawi(a)ć się*, powiedziec można, że od ogólnego znaczenia ‘zatrudnienie, zajęcie’ doszło do znaczenia z ograniczonym zakresem – ‘przyjemne zajęcie, rozrywka, uprzyjemnianie czasu, to, co bawi’ aż po ‘zebranie towarzyskie w celach rozrywkowych, bal’. Można przypuszczać, że stało się to w związku z wartościowaniem różnych rodzajów *zabawy*, co doprowadziło do wyodrębnienia znaczenia podanego przez Samuela Bogumiła Lindego ‘zabawa miła, przyjemna, która czas miło skraca, opozycja nudy’ (SłL VI, 592). Dołączyć można tu też taką konstatację: znaczenie ‘zajęcia, zatrudnienia, przeszkody’ uzyskało ograniczenie zakresu użycia do ‘zajmujące, wesołe spędzanie czasu’; *zabawa*, *zabawny* (aż do ‘śmieszny’), a także i samo (*za*)*bawić się* nabrały odcienia wesołości, słowom tym pierwotnie zupełnie obcego (por. SłtBrück, 18).

Z nieco przekształconym w stosunku do pierwotnego znaczeniem czasownika *zabawić*, *zabawiać*, tj. z ‘zajęciem kogoś // zajęciem się czymś’, wiąże się ZABAWKA – obecnie nazywająca ‘przedmiot służący dzieciom do zabawy’ albo ‘rzecz niemająca poważnego znaczenia; błażostkę, głupstwo, drobnostkę’. Historycznie jednak, pochodząc od czasownika psł. **zabaviti* ‘zająć czymś, zabawić (tj. zatrzymać)’, z *zabawką* łączyło się ‘zajęcie, zatrudnienie, przeszkoda’ – tak jak i *zabawa* odnotowane w takim znaczeniu zostało jeszcze z przełomu XVIII i XIX wieku (SłL VI, 592). Stan dzisiejszy zaświadcza, że rezultatem dalszych zmian było przeniesienie nazwy czynności na przedmiot zajęcia, zajmowania się (czymś) – stała się nazwą przedmiotu, który zatrzymywał (skupiał) uwagę dzieci. A gdy do znaczenia czasownika ‘zająć//zajmować się, trudnić się’ doszedł element emocjonalny nacechowany dodatnio (pozytywnie wartościujący) – ‘czymś miłym, przyjemnym’, to i *zabawka* stała się nazwą przedmiotu radosnego, przyjemnego zajmowania się, występując obocznie z funkcjonującą od XVIII wieku nazwą (synonimiczną?) *bawidło*: *bawidła dziecinne* ‘zabawka, igraszka, błażostka’ (Słwar I, 106–107), *bawidło*, *bawidelko* ‘fraszka do zabawki, zabaweczka’ (SłL I, 63).

Podczas gdy znaczenia polskich *zabawka*, *bawidło*, *bawidelko* pochodzą od wtórnego znaczenia czasowników będących ich podstawą, w językach Słowiańszczyzny południowej i wschodniej nazwa przedmiotu bawienia się związana jest z czasownikiem o pierwotnym znaczeniu ‘bawienia, zabawy’ – *igrać* (por. niżej); *zabawka* w języku chorwackim czy bułgarskim to *igračka*, w rosyjskim – *igruška*. Występująca w polszczyźnie *igraszka*, niewątpliwie ze znaczeniem psł. **igrati* powiązana, odbiega jednak od podstawy pod względem odcienia znaczeniowego (por. niżej). Dla nazwania zabawki dziecięcej istniało też w dawnej polszczyźnie słowo o nieodmiennej postaci: *czaczu*, występu-

jące obocznie z *czaczko*, które później (w wyniku mazurzenia) przekształciło się w *cacko* (SłtBrück, 55, 71).

Od najdawniejszych czasów zabawkami dziecięcymi u Słowian były figurki zwierząt wykonane z drewna, z kory, ze skóry, wydłubane z kory łódeczki, miniaturki narzędzi użytkowych i obronnych, jak np. łopatkki, czerpaki, toporki, mieczyki (MSK, 417) – to głównie dla chłopców, dla dziewczynek natomiast – gliniane naczynka oraz lalki. Lalka, ta typowo dziewczęca zabawka, miała w dawnej polszczyźnie nazwę ŁĄTKA i tak została poświadczona już w XV wieku (Słstp IV, 109–110; SłtBor, 298) ze znaczeniem ‘lalka, marionetka, pupa’. Encyklopedia staropolska dodaje, że *lątka* to nazwa „marionetki, lalki, osóбки kuglarskiej i w ogóle sztucznej postaci ludzkiej wyrobionej z czegokolwiek i ustrojonej. Stąd mówiono, że «kobiety stroją się jako łątki»” (Głoger 1996, III, 162). Wyprowadza się tę nazwę z prasłowiańskiej postaci **lątka* ‘figurka z drewna, z łyka(?)’ (SłtBańk II, 97); na taką postać pierwotną wskazują też kontynuanty nazwy tej zabawki w języku czeskim *lo-utka* (staroczeskie *lutka*), serbskim i chorwackim *lutka* (SłtBrück, 309–310), które stosowane są po czasy współczesne. Tu dodać można, że w językach południowosłowiańskich ze znaczeniem ‘lalka’ występuje także nazwa *kukla*, przejęta z łaciny ludowej za pośrednictwem greckim (Rusek 2002, 218).

Przywołując tu słowa, takie jak *zabawa*, *zabawić/zabawiać*, *zabawka*, *zabawny*, należy zatrzymać się przy wyjściowym słowie – leksemie podstawowym dla całej rodziny słowotwórczej. Jest to psł. **baviti*, opierające się na rdzeniu *bav-*, najprawdopodobniej o praindoeuropejskim jeszcze rodowodzie. Pokazuje się to psł. **baviti* jako semantyczny odpowiednik staroindyjskiego kauszatywnego *bhavayati* ‘doprowadza do istnienia, stwarza’, utworzonego od *bhavati*, m.in. ze znaczeniem ‘istnieje’. Przyjmuje się, że psł. **baviti* jest formą pochodną od **byti* ‘istnieć, być, przebywać’ i najprawdopodobniej znacząco najpierw ‘sprawiać, żeby było; powodować istnienie’ (Słps I, 197–198). Czy w dawnej polszczyźnie funkcjonował czasownik *bawić* o takim lub podobnym znaczeniu, trudno wyrokować, słownik bowiem nie notuje *bawić* (bez prefiksu), a odsyła jedynie do formacji prefiksalnych *odbawić*, *pozbawić*, *wybawić*, *zabawić* itp. (Słps I, 71). Trudno więc mówić o czasowniku *bawić* (bez prefiksu) u nas przed XVI wiekiem; może nie występował albo był bardzo rzadki w ówczesnej polszczyźnie (i dlatego nie pojawił się w ekscerpowanych do słownika tekstach staropolskich). Przyjmuje się, że na gruncie polskim BAWIĆ był to pierwotnie czasownik o znaczeniu kauszatywnym od *być* i znaczył ‘powodować, że coś jest, było, będzie’. Później wytworzyły się w polszczyźnie od niego formacje prefiksalne: *nabawić*, *pobawić*, *pozbawić*, *rozbawić*, *ubawić*, *wybawić*,

zabawić, zbawić, wprowadzające nowe relacje znaczeniowe¹. Zaistniały połączenia wyrazowe, takie jak *bawić gdzieś* ‘przebywać gdzieś, gościć’, *bawić kogo* ‘zatrzymywać, zabierać komu czas’ (Wsłt, 77). Poświadcza je SłXVI, wyliczając jednocześnie kilka możliwych dla *bawić* znaczeń: ‘zajmować, zaprzętać, trudzić’, ‘spędzać, przebywać (zawsze o czasie)’, ‘zatrzymywać kogo, zajmować komu czas’, ‘obcować z kim’ oraz ‘zwozić, łudzić kogo’ (SłXVI II, 30–31). Podobne znaczenia wskazane są przy zwrotnej postaci tego czasownika – *bawić się* to ‘zajmować się, trudzić się, poświęcać się czemu’, ‘obcować, zadawać się z kim’, ‘przebywać, pozostawać’ oraz ‘tracić czas, nie spieszyć się, zwlekać’ (SłXVI II, 30–31). Słownik z początku XX wieku poświadcza jeszcze występowanie *bawić* oraz *bawić się* w znaczeniach podobnych do tych XVI-wiecznych – ogólnie mówiąc, jest to ‘zostawać, przebywać’, ‘obcować’ oraz ‘zatrzymywać się na dłużej, nie spieszyć się’, ‘zajmować się czym’. Przy obu słowach jednak – jako znaczenie czwarte (przy *bawić*), czwarte i piąte (przy *bawić się*) – wskazane jest ‘mile zaprzętać, zabawiać, pobudzać do wesołości’ i ‘śmieszyć, rozśmieszać, pociesznym się wydawać’ przy czasowniku *bawić* oraz m.in. ‘mile spędzać czas, figlować, żartować’, a nawet ‘hulać, balować szaleć’ przy *bawić się* (Słtwar I, 106–107). Prawdopodobne jest, że od znaczenia ‘przebywać, spędzać czas z kim’ (*bawić z kim*) mogło wykształcić się znaczenie ‘zajmować, zaprzętać czyjąś uwagę’ i dalej ‘zajmować, zaprzętać czyjąś uwagę czymś miłym, przyjemnym’, co w rezultacie dało ‘zabawiać, cieszyć kogo’. Leksem *bawić*, którego rozwój semantyczny nastąpił w okresie między XV a XVII wiekiem, interpretowany jest też tak: „od ‘powodować czyjś gdzieś pobyt’ do ‘zajmować kogoś czymś’ (wpierw czymkolwiek, później zwłaszcza czymś miłym)”, zaś „*bawić się* (czymś) w szerokim znaczeniu ‘zajmować się’ (też czymś trudnym, niemiłym) XV–XVII, później tylko o zajęciach przyjemnych” (SłtBańk I, 37).

Tak więc w dzisiejszej polszczyźnie z BAWIĆ łączą się znaczenia następujące: 1) ‘zajmować kogoś, dostarczając mu rozrywki, uprzyjemnić komuś czas, zabawiać’; 2) ‘wprawiać w zadowolenie, w dobry nastrój’, ‘sprawiać przyjemność, uciechę; oraz – rejestrowane jako książkowe, to dawne, pochodzące z XVI wieku – 3) ‘pozostawać, przebywać gdzieś czasowo, gościć’ (SJP I, 124), ale chyba jeszcze wśród starszego pokolenia Polaków występujące w czynnym użyciu, np. *bawiłam u krewnych nad morzem*. Gdy o przywołanie dawnych znaczeń chodzi, to dołączyć by tu można *bawić*, zbliżone znacze-

¹ Formacje *zbawić* oraz *wybawić* i wyrazy od nich pochodne stały się przedmiotem oddzielnego opracowania (Bieńkowska 2007, 9–23).

niowo do niegdysiejszego ‘zajmować się, trudzić’, lecz o zawężonym zakresie, pojawiające się w użyciu potocznym (może gwarowym) jako ‘zajmować się (cudzymi) dziećmi’, np. „będąc na emeryturze, bawiła dzieci sąsiadów” (por. błg. *bavačka* ‘niania, opiekunka’, SJB I). Tak więc to XVI-wieczne *bawić* ‘interesować się czymś, zajmować się czymś’ zeszło do rejestru potocznego współczesnej polszczyzny. Podobnie BAWIĆ SIĘ – to obecnie już nie w podstawowym dawniej znaczeniu ‘zajmować się czymś’, a „wyspecjalizowane”: 1) ‘zajmować się rozrywką, uprzyjemniać sobie czas’; 2) ‘mieć uciechę, zwykle z powodu komizmu, czuć zadowolenia z jakiego powodu; a dopiero na miejscu ostatnim 3) odnotowane jest ‘zaprzętać czymś uwagę, zajmować się czymś zbytecznym’ (por. SJP I, 124). W znaczeniu ‘zajmować się, trudzić, robić coś’ pojawia się głównie w potocznej odmianie języka ogólnego, np. „bawił się z tym remontem dachu chyba ze dwa tygodnie”; w podobnym użyciu *bawić się* odnotowane zostało już na początku XX wieku (Słwar I, 107). Na gruncie słowiańskim niejednolicie przetrwały i ugruntowały się dawne i nowsze znaczenia, łączone z *bawić* oraz *bawić się*; na przykład ukr. *баву́му*, błr. *баву́ць*, błg. *бáвя* niosą znaczenie ‘radości, uciechy, uprzyjemniania czasu’, natomiast z ukr. i błr. *бáвумця*, srb. czy chrw. *bävumu ce* łączy się ‘pozostawać’, a ze słwn. *báviti se* – ‘zajmować się’ (Vasmer I, 101).

Z dawnego słownictwa, związanego ze znaczeniem ‘przebywać, spędzać czas z kimś’, ‘zajmować, zaprzętać czyjąś uwagę’ i stanowiącego formację od *bawić* jest BAWIALNIA, dziś jednak klasyfikowana jako nazwa przestarzała (SJP I, 124), a w wieku XIX rejestrowana jako ‘pokój do przyjmowania i bawienia gości’ (czy jeszcze w znaczeniu ‘zajmowania, zatrzymywania?’); także BAWIDAMEK – z przełomu XIX i XX wieku ‘nadskakujący damom, salonowiec’ (Słwar I, 106) – już jako ‘rozweselający towarzystwo (głównie kobiety)’, a dziś również jako ‘lubiący kobiety, nadskakujący im’ występuje w użyciu żartobliwym (SJP I, 124) oraz powyżej wymienione *bawidło* i *bawidelko* ‘zabawka’ (por. Wsłt, 77).

W staropolszczyźnie takie znaczenie, jakie dziś niesie *zabawa*, tj. ‘czynności bawiące, cieszące kogoś’, posiadały rzeczowniki IGRA oraz IGRANIE, z których pierwszemu przysługiwało też znaczenie ‘zabawa, gra’, ‘widowisko, występy kuglarskie’ oraz ‘naigrywanie, wyśmiewanie się z kogoś’ (Słstp III, 11), drugiemu natomiast, oprócz ‘zabawy’, także ‘igranie kostek (gra hazardowa)’ i ‘sposób, sztuczka’. Oba te słowa stanowiły derywaty od IGRACĆ (z psł. **jьgrati/igrati* ‘bawić się, grać, skakać z radości’) ze znaczeniem 1) ‘bawić się, grać w jaką grę’; 2) ‘uprawiać grę hazardową’; 3) ‘tańczyć, przegrywając na instrumencie muzycznym’. Znaczenie pierwsze ilustruje Słstp (III, 12) fragmentem z Księgi Rodzaju (21, 9) w *Biblii królowej Zofii*, trzecie

natomiast fragmentem z 1 Księgi Kronik (13, 8) w tymże zabytku. Tak jak w połowie XV wieku, jeszcze w końcu wieku XVI w wersecie Rdz 21, 9 pojawiła się forma fleksyjna od czasownika *igrać*: *A gdy ujrzała Sara syna Agary Egipcjanki, igrającego z Izaakiem, synem swoim, rzekła do Abrahama: Wyrzuc tę niewolnicę i syna jej* (BWuj). W porównaniu z późniejszym kształtem leksykalnym tego wersetu zastanawiające jest, czy rzeczywiście *igrający* oddawało tam czynność ‘bawienia (się z kimś)’, czy może inne, nieuwzględnione przez Słstp w haśle IGRACĆ znaczenie² – ale takie, które (jako czwarte w kolejności) przypisane zostało słowu *igranie*, a które dzisiaj niesie czasownik *naigrywać się* ‘odnosić się do kogoś, czegoś z lekceważeniem; szydzić, kpić, naśmiewać się’ (SJP II, 248). Już w *Biblii* wydanej w pierwszej połowie wieku XVII (1632) jest we wskazanym miejscu inne słowo ...*ujrzała Sara syna Hagar* [...] *przeszydzającego* (BG), w *Biblii* natomiast ze współczesnych nam czasów (2. połowa XX w.) wyraża się to tak np.: ...*Sara ujrzała, że syn Hagar* [...] *szydzi z jej syna Izaaka* (Bbryt) albo ...*Sara widząc, że syn Egipcjanki Hagar* [...] *naśmiewa się z Izaaka* (BT)³.

Znaczenie ‘tańczyć’ oddane przez *igrać* – jak wyżej zostało już powiedziane – słownik najdawniejszej polszczyzny ilustruje również fragmentem biblijnym z połowy XV wieku (Słstp III, 12–13). Tak też utrzymało się (przynajmniej w tekście biblijnym) w XVI wieku i w pierwszej połowie wieku XVII, co potwierdza werset w BWuj: *Lecz Dawid i wszystek lud izraelski grali przed Bogiem ze wszystkiej mocy wśród pieśni i na cytrach, na harfach, bębnach, cymbalach i trąbach* (1 Krn 13, 8); taki czasownik też w BG. Oczywiście jest, że we współczesnych postaciach *Biblii* występuje w tym miejscu forma od *tańczyć*: *Dawid zaś i cały Izrael tańczyli z całej siły przed Bogiem...* (BT, Bbryt). Odnotować tu przy okazji należy, że od XVI wieku staropolska postać czasownika *igrać* zmieniła się – zaczęła funkcjonować bez nagłosowego *i-*. Zmiana ta objęła także pochodne od niego rzeczowniki IGRA ‘gra, zabawa’ > GRA oraz IGRACZ ‘grający w kości’ lub ‘kuglarz’ > GRACZ – w takiej postaci odnotowany z XVI-wiecznej *Biblii* także ze znaczeniem ‘muzykant’ (SłtBańk I, 470). Bez nagłosowego *i-* został poświadczony w drugiej połowie

² Staropolskie *igrać* odpowiadało łacińskiemu *ludere*, w którego znaczeniu ‘bawić się, grać’ wyróżnia się: a) ‘tańczyć, żartować, igrać; b) ‘czynić coś dla żartu, dla zabawy; ale też c) ‘drwić, kpić, łudzić’ (SHac, 297).

³ W haśle encyklopedycznym prezentującym postać Hagar tak właśnie przedstawione jest to zdarzenie biblijne: „syn Hagar, służącej Sary, Izmael [...] śmiał się z Izaaka [...] Sara poprosiła Abrahama o odesłanie Hagar” (*EBibl*, 202) – więc Hagar wraz z synem miała być odesłana nie dlatego, że Izmael bawił się z Izaakiem, ale że go obrażał/drwił z niego.

XVI wieku również przymiotnik GIERNY, np. w wyrażeniu *gierny plac* (SłtBańk I, 469), który zastąpił wcześniejsze IGRZYSKO – najpierw niosące znaczenie ‘miejsce gier’, a później ‘samej (i)gry’ (SłtBańk I, 539), które i dzisiaj, występując zwykle w formie liczby mnogiej *igrzyska* ‘zawody, imprezy publiczne o różnym charakterze, zależne od epoki i kraju’ (SJP I, 723), stanowi nazwę wydarzenia sportowego, gdzie toczy się rywalizacja, zawody.

Spośród wyrazów dawnej polszczyzny znajdujących się w rodzinie od *igrać* przywołać tu można przymiotniki IGIERNY (SłtBrück, 190) oraz IGRZYWY ‘oddający się zabawom, uciechom, żartom’, ilustrowany użyciem w *Biblii królowej Zofii* (Tob 3, 17): „nigdy się ku igrzywom nie przymiesiła”, potraktowany jako bohemizm (SłtBańk I, 539). Dołącza do tej grupy wyrazów IGRZEC/JIGRZEC ‘śpiewak wędrowny, kuglarz, błazen’, który w podobnym kształcie odnotowany został też w języku staroruskim – *igrec*, *igrok* (SłtBrück, 154, 190); także IGRASZKA, poświadczona już w 1600 roku, a teraz uznawana za rutenizm (z ukr. *ihraška*), której to częste występowanie notuje się dopiero w drugiej połowie XIX wieku (SłtBańk I, 539). Jest to słowo żywotne i we współczesnej polszczyźnie występuje jako ‘bawienie się, igranie, zabawa’, a w połączeniu: *igraszki słowne* – ‘gra słów’ oraz jako ‘to, czym się ktoś bawi, zabawka, rzecz małej wagi, drobiazg drobnostka, błahostka’ (SJP I, 723). W znaczeniu takim występuje też we frazeologizmach, których jest komponentem, np. *być igraszką kogoś // być, stać się igraszką losu* (Słfraz I, 285). Podobnie, bo raczej w utartych połączeniach, występuje w języku polskim IGRACĆ, tj. ‘robić sobie z czego zabawkę, żarty, igraszkę’, czyli ‘traktować coś lekceważąco albo jak zabawę’, np. „Igrać z chorobą”, a we frazeologizmie „Igrać z ogniem” – ‘narażać się na niebezpieczeństwo’ (SJP I, 723).

Ponieważ *zabawą* może być rozrywka, polegająca na tańczeniu, to przywołać wypada kontynuanty prasłowiańskich słów, związanych z tańczeniem, tańcem – **plęsati*, **plęsanije*, **plęsьць* ‘tancerz’, z którymi to związek mają polskie PŁAS i PŁASACĆ. Przypomnieć tutaj warto, że słowiańskie nazwanie tańca pochodzi od *plęsanija*, tj. ‘klaskania w ręce’ (dziewcząt). To pierwotne znaczenie, czyli ‘klaskanie’, najstarsze poświadczenie znalazło w tekście z przełomu XIV i XV wieku – w *Psalterzu floriańskim* (Psalm 97, 8): *rzeki plęsać będą rękama...*, a trwało w polszczyźnie jeszcze do początków drugiej połowy XVI wieku (może już jako archaizm biblijny?). Andrzej Bańkowski przytacza werset z *Biblii Leopolda* (1561), informując jednocześnie, że późniejszym wydaniu tej *Biblii* jest to słowo zastąpione odpowiednią formą czasownika *klaskać* (SłtBańk I, 609).

Dziś PŁAS jako ‘skoczne tany, taniec’ kwalifikowane jest jako słowo przestarzałe, zwykle występujące w liczbie mnogiej – *pląsy*, funkcjonujące raczej

w kontekstach żartobliwych (np. „Puścić się w płąsy”); tak samo – jako przestarzałe lub żartobliwe – charakteryzowane jest PŁASAC ‘tańczyć, hasać’ (SJP II, 658). Zamiast tak dziś nacechowanego dawnego *płasac* występuje TANIEC, TAŃCZYĆ, zadomowione w polszczyźnie już od XV wieku jako *tanc* (pożyczka ze ściągnięciem. *Tanz*), potem o postaci *taniec* jako ‘rytmiczne ruchy ciała wykonywane w takt muzyki, mające charakter towarzyski lub obrzędowy; taniec, płąsy’ (Słstp IX, 117). Przy tym jest także *tańcować*, *tanecznik* i *tanecznicza* oraz *taniecznica* – w XV wieku ‘sala, gdzie odbywały się tańce’ (Słst-Brück, 565). Warto tu odnotować, że w okresie między XVI a XVIII wiekiem występował w polszczyźnie *płasacz* ‘tancerz’ (Słtwar IV, 225), a w początkach drugiej połowy XVI wieku znany z wprowadzania innowacji leksykalnych Jan Mączyński zaproponował w swoim leksykonie (1564) nazwę dla tancerza – *plęśnik* (SłstBańk II, 608–609).

W językach południowosłowiańskich utrzymało się do czasów obecnych pierwotne znaczenie prasłowiańskiego czasownika **plęsati*, tj. ‘klaskać’, co widoczne jest w serbskim *pljeskati* i formacji od tego – *pljesak* ‘oklaski’ czy w bułgarskim *răkopl’askane* ‘oklaski’ i na tym rdzeniu też opartym słowie *pl’esnica* ‘plaśnięcie ręką w twarz’ (= spoliczkowanie). Utrzymało się też na wschodzie Słowiańszczyzny rosyjskie *pleskatъ*; trwanie pierwotnego znaczenia tego czasownika w językach Słowian południowych i wschodnich może mieć związek z żywotnością *pleskati* w znaczeniu ‘klaskać’ w języku cerkiewnosłowiańskim – liturgicznym języku obszaru *Slavia Orthodoxa*. Wtórne znaczenie dawnego **plęsati*, czyli ‘tańczyć’ poświadczają dziś słowa w językach południowosłowiańskich, które albo współwystępują ze słowami będącymi refleksami od psł. **igrati*: serbskie, chorwackie, słoweńskie *pljesati//igrati* ‘tańczyć’, *pljes* ‘taniec, potańcówka, albo kontynuanty dawnego **igrati* występują obocznie z derywatami od niesłowiańskiego z pochodzenia *tanc*, np. bułgarskie *tanc*, *tanec* ‘taniec’, a ‘tańczę’ to *tancuvam* albo *igraja*; dialektalne chorwackie *tanac* ‘taniec’. Godzi się tu zauważyć, że występowanie bułgarskich *tancuvam* oraz *igraja* odznacza się zróżnicowanym pokoleniowo użyciem – młodzi ludzie *tancuvam* łączą z tańcami współczesnymi, *igraja* zaś odnoszą do wykonywania tańców ludowych (takich jak choro, račnica), starsi natomiast tak mówią o wszelkim tańczeniu. Na wschodzie Słowiańszczyzny, jak w polszczyźnie czy w języku czeskim, funkcjonują słowa oparte na zapożyczonym *tanc*, np. rosyjskie *tanec*, *tancevat*.

Zebrany materiał leksykograficzny posłużył tu zwięzłemu przeglądowi wyrazów, w których kryje lub kryło się znaczenie, jakie obecnie łączymy (najogólniej) ze słowami BAWIĆ (SIE), ZABAWA. Przedmiotem artykułu stało się wybrane słownictwo, łączone dziś z rozrywką – przyjemnym spędzaniem

czasu. Analiza materiału zebranego ze słowników rejestrujących leksykę od okresu staropolskiego po współczesność pozwoliła ustalić przeobrażenia semantyczne, jakim uległy badane słowa, przywołać ich dawne odpowiedniki oraz odnotować ich żywotność w historii polszczyzny. Uwzględniając zrekonstruowane znaczenie prasłowiańskie, powiedzieć można, że rozwój semantyczny podstawowego w tym zbiorze leksemu *bawić* nastąpił w okresie między XV a XVII wiekiem – od znaczenia ‘powodować czyjś gdzieś pobyt’ do ‘zajmować kogoś czymś’, najpierw czymkolwiek, potem już – i do dziś – czymś przyjemnym. Analogicznie rozwijało się znaczenie czasownika *zabawić* (*się*) i podobnie też rzeczownika *zabawa* – od ‘zastawa, przeszkoda’ do ‘zajęcie, zatrudnienie, robota, zajmowanie się, czynność’, a dalej już tylko ‘czynności cieszące, pozwalające przyjemnie spędzić czas’.

Literatura

Źródła

- Bbryt – *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z apokryfami*, wyd. Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1990.
- BG – *Biblia gdańska*: biblia-online.pl>Biblia>Gdańska
- BT – (tzw. *Biblia Tysiąclecia*) *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, pod red. o. Augustyna Jankowskiego OSB, Poznań 1991.
- BWuj – *Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu*, w przekładzie polskim w.o. Jakuba Wujka SJ (tekst poprawili: ST – ks. S. Styś SJ; NT – ks. W. Lohn SJ), Kraków 1962.
- SJB – *Речник на българския език*, t. I, red. K. Чолакова, София 1977.
- SJP – *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, t. I–III, Warszawa 1998.
- SłtBańk – Bańkowski A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 2000.
- SłtBor – Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SłtBrück – Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1989.
- Słfraz – Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 1974.
- SłL – Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1807–1814; [wersja elektroniczna] kpbc.umk.pl/publikation/8173
- Słłac – *Słownik łacińsko-polski*, oprac. K. Kumaniecki, Warszawa 1981.
- Słpsł – *Słownik prasłowiański*, pod red. F. Sławskiego, t. I, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974.
- Słstp – *Słownik staropolski*, pod red. S. Urbańczyka, t. 1–11, Warszawa 1953 i nast. (t. I A–Ć 1953–1955; t. III I–K 1960–1962; t. IV L–M 1963–1965; t. IX Ś–U 1982–1987, Wrocław; t. X Z–Zag, Kraków 1995).
- Słtwar – Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1920–1927.

- SI XVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, pod red. R.M. Mayenowej, F. Peplowskiego, t. 2, Wrocław 1967.
- Vasmer – Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, t. 1–4, Москва 1986.
- Wsłēt – Długosz-Kurczabowa K., *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa 2008.

Opracowania

- Bieńkowska D., 2007, *Zbawić, wybawić oraz formy pochodne w polskich translacjach Psalterza*, [w:] *Leksykalno-stylistyczne zjawiska w polszczyźnie ogólnej*, pod red. E. Skorupskiej-Raczyńskiej i J. Rychter, Gorzów Wielkopolski, s. 9–23.
- EB – *Encyklopedia Biblii*, red. P. Alexander, Warszawa 1997.
- Głogier Z., 1996, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. I–III, Warszawa.
- Kopaliński W., 2007, *Słownik mitów i tradycji kultury*, t. I–III, Warszawa.
- MSK – *Mały słownik kultury dawnych Słowian*, pod red. L. Leciejewicza, Warszawa 1990.
- Rusek J., 2002, *Słownik bałkanizmów w językach południowosłowiańskich*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 10, Językoznawstwo, Warszawa, s. 213–221.
- Siatkowska E., 2012, *Bawić kogoś, bawić się, zabawa jako wartości w rozumieniu pozajęzykowym i w języku (na materiale leksykograficznym polskim i czeskim)*, „Rocznik Slawistyczny” LXI, s. 113–125.

From the history of Polish lexemes for the meaning ‘bawić (się), zabawić (się), zabawa’ (to have fun, to entertain (oneself), fun) (in the Slavic context)

Summary

The selected words, nowadays combined with fun – spending time with pleasure – became the subject of this article. Analysis of material gathered from dictionaries registering lexis from the Old Polish period until modern times, allowed to establish the semantic transformations that influenced the researched words, to call upon their past equivalents and not their life in the history of the Polish language. Considering the reconstructed proto-Slavic meaning one can say that the semantic development of the basic lexeme of this group *bawić* (*to have fun*) took place in the period between the 15th and 17th century – from the meaning ‘to cause somebody’s stay somewhere’ to ‘to entertain somebody’, first with any activity, later – and until today – with something pleasurable. The meaning of the verb *zabawić (się)* (*to entertain (oneself)*) developed in an analogous way, and similarly to the noun *zabawa* (*fun*) – from ‘obstacle’ to activity, employment, work, dealing with something, and later – only ‘activities granting fun, allowing to spend time in a pleasurable manner’. From among the historical equivalents such words as: *igra, igranie* ‘zabawa, bawienie się’ (*frolic, frolicking* ‘fun, having fun’), *bawidelko, czaczko/cacko* ‘zabawka’ (*gimcrack, humdinger* ‘toy’) (including *lątka* ‘łalka’ (doll)), *pląs, pląsanie* ‘taniec, tańczenie’ (dance, dancing) were considered.